

Περίληψη:

Η παιδική λογοτεχνία αποτελεί ένα κατάλληλο μέσο για την παρουσίαση της έννοιας του θανάτου στα παιδιά. Η παρούσα μελέτη εξετάζει πως προσεγγίζεται ο θάνατος στα σύγχρονα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία για παιδιά προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας. Τα βιβλία που σχολιάζονται έχουν ως θέμα τους τον θάνατο του παππού και αναλύονται αναφορικά με την ανταπόκρισή τους στις αντιληπτικές ικανότητες των παιδιών ηλικίας 4-8 ετών, τον τρόπο παρουσίασης της έννοιας του θανάτου, τη δομή της πλοκής τους και τα λογοτεχνικά χαρακτηριστικά τους.

Η εξέταση των κειμένων καταλήγει στο συμπέρασμα πως η έννοια του θανάτου, στα συγκεκριμένα βιβλία, παρουσιάζεται με θετικό και ρεαλιστικό τρόπο τονίζοντας την άποψη ότι ο θάνατος αποτελεί ένα φυσιολογικό μέρος του κύκλου της ζωής και πως τα παιδιά θα πρέπει να μάθουν να συνεχίζουν τη ζωή τους, όταν χάνουν ένα πρόσωπο σημαντικό γι'αυτά.

Ο θάνατος του παππού στα σύγχρονα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία

Αναστασία Πατέρα & Τασούλα Τσιλιμένη

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο θάνατος και η απώλεια είναι φυσιολογικά μέρη του κύκλου της ζωής, τόσο για τα παιδιά όσο και για τους ενήλικες. Τα παιδιά δεν είναι απρόσβλητα απέναντι στην απώλεια και οι εμπειρίες τους ποικίλλουν από τον αποχωρισμό από ένα φίλο, το θάνατο ενός κατοικίδιου, το διαζύγιο των γονιών, έως το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου. (Seibert, 1993).

Στο παρελθόν, τα παιδιά ήταν εκτεθειμένα στο θάνατο επειδή συνέβαινε σχεδόν αποκλειστικά στο σπίτι μετά από μια βραχυχρόνια ασθένεια και αφορούσε την απώλεια ενός κοντινού τους συγγενικού προσώπου. Στις μέρες μας, ο θάνατος συμβαίνει σχεδόν αποκλειστικά στα νοσοκομεία μετά από μία παρατεταμένη ασθένεια. Επιπλέον, στις αρχές του αιώνα, τα παιδιά βίωναν συχνά περιστατικά θανάτου είτε αυτά συνέβαιναν στον κοινωνικό τους περίγυρο, είτε ακόμη στα οικόσιτα ζώα τους. Συνεπώς, είχαν επαναλαμβανόμενες ευκαιρίες να κάνουν ερωτήσεις για το θάνατο και να συμμετέχουν σε θεραπευτικές θρησκευτικές και κοινωνικές τελετές πένθους.

Ενώ κάποτε η απώλεια ενός συγγενούς ήταν μια ευκαιρία για τελετές που τόνιζαν την οικογενειακή συνοχή, σήμερα ο θάνατος κάποιου συγγενικού προσώπου, ιδίως μακρινού ή ηλικιωμένου, μπορεί να περάσει σχεδόν απαρατήρητος. Στο γεγονός αυτό έχει συμβάλει πάρα πολύ η μεταβαλλόμενη σύνθεση και δομή της σύγχρονης οικογένειας, η οποία έχει επιβάλλει μία απομονωτική επίδραση στις γνώσεις των νέων για τη θνητότητα. Ενώ στο τέλος του περασμένου αιώνα, ήταν συνηθισμένο τα παιδιά να μεγαλώνουν ως μέλη μιας εκτεταμένης οικογένειας που αποτελείτο από γονείς, παππούδες, θείους και θείες που όλοι ζούσαν στην ίδια αγροτική περιοχή, σήμερα, ένα παιδί είναι πιο πιθανό να αποτελεί μέλος μιας «πυρηνικής» ή μονογονεϊκής οικογένειας που ζει σε αστική περιοχή, συχνά αποχωρισμένο από συγγενείς με εκατοντάδες χιλιόμετρα. Σαν αποτέλεσμα, τα παιδιά και ακόμη και οι νεαροί ενήλικες σήμερα έχουν απομακρυνθεί από την πραγματικότητα του θανάτου, καθώς, πολλοί γονείς είναι πεπεισμένοι ότι τα παιδιά θα πρέπει να προστατεύονται από εμπειρίες όπως η παρακολούθηση μιας κηδείας. (Lamers, 1995, Seibert, 1993, Walker, 1986, Aradine, 1976).

B. Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ.

Μερικές δεκαετίες πριν, δηλαδή πριν το 1970, ο θάνατος ως κύριο θέμα στα κείμενα της παιδικής λογοτεχνίας αποτελούσε ζήτημα ταμπού και δεν εμφανίζονταν καθόλου σ'αυτά. Πιο συγκεκριμένα, από το 1920 έως το 1970, παρατηρείται μία απομάκρυνση και απόκρυψη περιστατικών θανάτου από τα λογοτεχνικά κείμενα που προορίζονταν για παιδιά. Η πρακτική αυτή αντανάκλα τις τεράστιες αλλαγές στη στάση των ενηλίκων αναφορικά με τα παιδιά και το θάνατο κατά τον 20ο αιώνα. Αυτές συνέπεσαν με τη μείωση της παιδικής θνησιμότητας και την αναθεώρηση των μεθόδων ανατροφής των παιδιών κατά την χρονική αυτή περίοδο. Αντίθετα, διαφορετική εικόνα παρουσιάζουν τα παραμύθια και οι ιστορίες που απευθύνονται σε παιδιά τον 17ο και 18ο αιώνα, παρουσιάζοντας το θάνατο ως καθημερινό συμβάν στις ζωές των ανθρώπων, αλλά και ως τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς (Lamers, 1995, Johnson, 2003).

Ανάμεσα στα έτη 1940 και 1970 πολύ λίγα παιδικά βιβλία περιείχαν αναφορές στο θάνατο. Δύο από αυτά έχουν γίνει κλασσικά και είναι τα: "The dead bird" της M. Brown (1938) και το "Charlotte's Web" του E. B. White (1952). Στο ίδιο ύψος, στα τέλη της δεκαετίας του '60, τα παιδικά βιβλία άρχισαν να καταπιάνονται με ζητήματα που είχαν παραμεληθεί έως τότε, όπως ο θάνατος και το διαζύγιο. Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70, τα παιδικά βιβλία είχαν την τάση να εστιάζουν στα συναισθήματα που νιώθουν τα παιδιά και να ασχολούνται συχνά με γεγονότα της ζωής τα οποία ήταν προηγούμενα ταμπού. (γέννηση, θάνατος, σεξουαλικότητα, αρρώστια, νοσοκομειακή περίθαλψη). Αναλόγως, τα περισσότερα βιβλία που γράφθηκαν για το θάνατο, αντιπροσώπευαν μία γενική, ανθρωπιστική προσέγγιση παρά μία συγκεκριμένη θρησκευτική άποψη (Aradine, 1976).

Από το 1980 και μετά, παρουσιάζεται ένας διαρκώς αυξανόμενος αριθμός βιβλίων που πραγματεύονται ρεαλιστικά την αποδοχή του θανάτου και τις συναισθηματικές διεργασίες που ακολουθούν το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου.

Η φιλοσοφία των βιβλίων αυτών στηρίζεται στη γενικότερη και κοινά αποδεκτή άποψη ότι η παιδική λογοτεχνία μπορεί να συμβάλλει ουσιαστικά στην πνευματική και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών, καθώς και στην ψυχική ενδυνάμωσή τους απέναντι στις αντιξοότητες της ζωής. Η ανάγνωση των λογοτεχνικών κειμένων μπορεί να βοηθήσει το παιδί να κατανοήσει και να αποδεχθεί τα συναισθήματά του, να αποκτήσει νέες αντιλήψεις και να διαμορφώσει τη δική του προσωπικότητα.

Η απόκτηση προσωπικής ταυτότητας, ως διαδικασία, διενεργείται μέσω της ταύτισης με τους χαρακτήρες μιας ιστορίας που δίνει στο παιδί την ευκαιρία να κατανοήσει τα συναισθήματα άλλων, όμοια ή εντελώς διαφορετικά από τα δικά του. Επίσης του παρέχει τη δυνατότητα να παρακολουθήσει αντιδράσεις και συμπεριφορές που μοιάζουν με τις δικές του, τον τρόπο που οι χαρακτήρες ενός έργου χειρίζονται καταστάσεις παρόμοιες με αυτές που ζει το ίδιο, είτε στον κόσμο της φαντασίας του είτε στην καθημερινότητα (Καρπόζηλου, 1994, Walker, 1986).

Η πιο οδυνηρή και συχνά τραυματική εμπειρία που βιώνουν τα παιδιά είναι ο θάνατος αγαπημένων προσώπων και τα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία που καταπιάνονται μ'αυτό το θέμα είναι αρκετά. Στις μέρες μας, η κοινότερη περίπτωση που παρουσιάζουν είναι ο θάνατος του παππού και της γιαγιάς, καθώς, κατά κύριο λόγο οι συγγραφείς επιλέγουν να παρουσιάσουν το θάνατο ηλικιωμένων προσώπων που, ενώ διατηρούν σχέσεις ιδιαίτερα πολύτιμες με τα μικρά τους εγγόνια, εντούτοις δεν φέρουν την κύρια ευθύνη της ανατροφής τους (Sadler 1991, Γιαννικοπούλου 2005).

Γ. Η ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΑΠΟ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ.

Ο τρόπος με τον οποίο το παιδί κατανοεί (ή αδυνατεί να κατανοήσει) το θρήνο και το θάνατο εξαρτάται από το γνωστικό, συναισθηματικό και σωματικό αναπτυξιακό στάδιο στο οποίο βρίσκεται. (Herbert, 2004). Τα παιδιά περνούν μέσα από τα αναπτυξιακά στάδια με διαφορετικούς ρυθμούς ανάλογα με την ένταση των εμπειριών τους, της ποσότητας της καθοδήγησης που δέχονται από τους ενήλικες, και τις εσωτερικές ικανότητες κάθε παιδιού. Εξαιτίας αυτών των ατομικών διαφορών, οι συγκεκριμένες ηλικίες που σχετίζονται με κάθε στάδιο κατανόησης της έννοιας του θανάτου είναι απλώς σημεία αναφοράς. Η αλληλουχία των σταδίων είναι το σημαντικό – όχι οι συγκεκριμένες ηλικίες. Αυτές περιλαμβάνονται ως γενικοί οδηγοί (Seibert, Drolet, Fetro, 2003).

Για να κατανοήσει το παιδί την έννοια του θανάτου, θα πρέπει αυτή να διαιρεθεί σε αρκετές υπό-έννοιες: τι είναι ο θάνατος (η γενική ιδέα), ο θάνατος ως μόνιμη απώλεια και αποχωρισμός από κάποιον ή κάτι αγαπημένο και σημαντικό, τα συναισθήματα που προκύπτουν όταν συμβαίνει ο θάνατος, η απώλεια, ο αποχωρισμός, πώς διαχειρίζεται το παιδί αυτά τα συναισθήματα και οι σημαντικοί γι'αυτό ενήλικες. Επομένως, αναφορικά με τον τρόπο που τα παιδικά βιβλία επιλέγουν να προσεγγίσουν αυτές τις πλευρές του θανάτου, πρέπει να τεθεί μία ποικιλία ερωτήσεων: (Aradine, 1976).

- Είναι το περιεχόμενο και η γλώσσα που χρησιμοποιείται κατάλληλη για το αναπτυξιακό επίπεδο του παιδιού;
- Ποια είναι η κατανόηση του θανάτου από το παιδί σε κάθε αναπτυξιακό του στάδιο;
- Πώς παρουσιάζεται το υλικό του βιβλίου;(κείμενο, εικονογράφηση, γλώσσα).
- Είναι το βιβλίο σύμφωνο με τον πολιτισμό που απεικονίζει;
- Το βιβλίο μας μιλάει για τη συμπεριφορά πραγματικών ανθρώπων;
- Είναι τα συναισθήματα που παρουσιάζονται ρεαλιστικά;
- Τι μήνυμα θα πάρει το παιδί από το βιβλίο;
- Τι μήνυμα θα πάρει ο γονέας;
- Πώς θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί το βιβλίο με τα παιδιά με τον καλύτερο τρόπο;
- Πώς ορίζεται ο θάνατος από το βιβλίο;
- Τι συναισθήματα αναφέρονται;

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να αναφερθούν τα στάδια κατανόησης του θανάτου ανάλογα με την ηλικία του παιδιού, τα οποία έχουν ως εξής:

Ηλικίες 3-5 ετών:

Τέσσερα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά επηρεάζουν την κατανόηση των παιδιών για το θάνατο κατά τη διάρκεια αυτού του σταδίου: ανικανότητα να αντιληφθούν το χρόνο, εγωκεντρισμός, ανιμισμός και μαγική σκέψη. Στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα το παιδί διανύει το προσυλλογικό στάδιο της γνωστικής ανάπτυξης που διαρκεί από το 2ο έως και το 4ο έτος της ζωής του, σύμφωνα με τον Piaget (1929). Σ' αυτό το στάδιο τα παιδιά έχουν περιορισμένη αίσθηση του χρόνου. Παρ' όλο που μπορούν να μαθαίνουν για το χθες και το αύριο, οτιδήποτε με μεγαλύτερη διάρκεια τους φαίνεται εντελώς μη ρεαλιστικό. Ως αποτέλεσμα, το παιδί δε μπορεί να δει το θάνατο ως τελικό γεγονός. Αντί αυτού, συχνά ο θάνατος αντιμετωπίζεται ως προσωρινός. Για παράδειγμα, 'Η γιαγιά είναι πεθαμένη σήμερα, αλλά θα έρθει μία άλλη μέρα', 'πότε θα γυρίσει ο μπαμπάς';.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό αυτού του σταδίου είναι η ανικανότητα να δουν τον κόσμο από την πλευρά κάποιου άλλου: εγωκεντρισμός. Ενώ στους μεγάλους ο εγωκεντρισμός υποδεικνύει ανωριμότητα, στα παιδιά είναι ένα φυσιολογικό και αποδεκτό στάδιο της ανάπτυξής τους. Αυτό το στάδιο επιτρέπει στα παιδιά να μην υπολογίζουν έναν θάνατο που δεν αγγίζει τον κόσμο τους άμεσα. Δεν τον βλέπουν ως προσωπικό.

Τα παιδιά σ' αυτήν την ηλικία ξαφνιάζουν τους μεγάλους με μια φαινομενικά ήπια αποδοχή το θανάτου, καθώς φαίνεται να δέχονται τις λέξεις, αλλά οι λέξεις δεν έχουν κανένα πραγματικό νόημα στις ζωές τους.

Από την άλλη πλευρά, ως αποτέλεσμα του εγωκεντρισμού τους, τα παιδιά προσχολικής ηλικίας ίσως να πιστεύουν ότι ένα θάνατος ή μια απώλεια είναι το αποτέλεσμα ή η συνέπεια των δικών τους πράξεων. Αυτή η αντίδραση παρουσιάζει μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις για τους γονείς και τους δασκάλους όταν μιλάνε στα παιδιά σχετικά με το θάνατο. Αν ένα παιδί εκφράσει μία αίσθηση υπευθυνότητας για μια απώλεια ή ένα φυσιολογικό ή τυχαίο θάνατο, πρέπει να το διαβεβαιώσουμε ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει (Seibert, Drolet, Fetro, 2003).

Ένας άλλος αρνητικός παράγοντας για το παιδί αυτής της ηλικίας είναι η αντίληψή του για τα αίτια των γεγονότων. Ο ανώριμος τρόπος σκέψης της ηλικίας αυτής, γνωστός ως 'ψυχολογική αιτιότητα', αναφέρεται στην τάση του παιδιού να αποδίδει στα διάφορα γεγονότα ψυχολογικά κίνητρα. Για παράδειγμα, το παιδί μπορεί να πιστεύει ότι ο γονέας μπήκε στο νοσοκομείο επειδή το ίδιο έχει θυμώσει μαζί του και όχι επειδή

αυτός είναι άρρωστος (Herbert, 2004).

Τέλος, ένα παιδί στο στάδιο αυτό, σκέφτεται 'μαγικά'. Τα παιδιά πιστεύουν ότι οι άνθρωποι και τα αντικείμενα έχουν τη δύναμη να κάνουν τους άλλους ανθρώπους και τα αντικείμενα να κάνουν πράγματα. Για παράδειγμα, τα παιδιά, ίσως συμπεράνουν ότι αν δεν ξαναπαραβιάσουν άλλο κανόνα του σπιτιού, οι χωρισμένοι γονείς τους, θα τα ξαναβρούν. Ή ότι αν δώσουν στον παππού τους ένα τυχερό λαγοπόδαρο, τότε ο παππούς δεν θα πεθάνει. Η μαγική σκέψη είναι εκείνο που επιτρέπει σ' ένα παιδί να βλέπει το θάνατο ως αναστρέψιμο και αποφευκταίο.

Ηλικίες 6-8 ετών:

Αυτή η περίοδος είναι ένα σημαντικό μεταβατικό στάδιο για τα παιδιά. Αρχικά, μαθαίνουν να βλέπουν το θάνατο ως οριστικό και έπειτα ως αναπόφευκτο για όλα τα ζωντανά πράγματα εκτός από τους εαυτούς τους. Μέχρι το τέλος αυτού του σταδίου, ίσως επίσης να καταλάβουν ότι ο θάνατος είναι προσωπικός. Τα παιδιά πλέον μία μεγάλη σύγκρουση καθώς μαθαίνουν το βιολογικό γεγονός του αναπόφευκτου του θανάτου, αλλά ακόμη παραμένουν προσκολλημένα στη μαγεία του 'όχι εγώ'. Οι πρώτες απόψεις τους για το θάνατο παραμερίζουν καθώς αναπτύσσουν μία κατανόηση του βάθους της απώλειας. Αν και οι λέξεις που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν την ενήλικη άποψη για το θάνατο, φαίνονται απλές, για να καταλάβουν πλήρως τα παιδιά τις έννοιες του οριστικού, αναπόφευκτου και προσωπικού, πρέπει να κάνουν τεράστια βήματα. Το τελευταίο βήμα που κάνουν στην ανάπτυξη μιας ολοκληρωμένης ενήλικης άποψης για το θάνατο είναι να καταλάβουν ότι ο θάνατος είναι προσωπικός (Seibert, Drolet, Fetro, 2003).

Κατά τη διάρκεια αυτού του αναπτυξιακού σταδίου, τα παιδιά ενδιαφέρονται πάρα πολύ για το θάνατο, και κάνουν ερωτήσεις για τις αλλαγές που υφίσταται το σώμα. Ακόμη, ρωτούν αν ο νεκρός τρώει, κοιμάται πονάει (Bacque, 2004). Θα έχουν πάρα πολλές ερωτήσεις για έναν διαθέσιμο ενήλικα που νοιάζεται γι' αυτά.

Θέλουν να μάθουν τις αιτίες του θανάτου, τις βιολογικές λεπτομέρειες της ασθένειας και της διαδικασίας του θανάτου, τελετουργικά που σχετίζονται με το θάνατο και άλλες πλευρές του όπως φέρετρα, τάφους και οίκους τελετών. Καθώς αυτές οι έννοιες ξεκαθαρίζουν, πολλά παιδιά σ' αυτό το στάδιο αρχίζουν να ρωτούν τι συμβαίνει μετά τον θάνατο, καθώς προχωράμε στο επόμενο στάδιο ανάπτυξης. Η ιδέα του παραδείσου και του ουρανού αρέσει στα παιδιά, ειδικά όταν φαντάζονται ότι κατοικείται από γνωστά τους οικογενειακά ή προγονικά πρόσωπα. Είναι σημαντικό να μην αμαυρωθεί η εικόνα αυτή από μια ψυχρή ή τρομακτική θεώρηση, ή ακόμα από το απόλυτο κενό. Χωρίς να χρειάζονται, απαραίτητως, πρόσθετες πληροφορίες για τον παράδεισο και όλους τους αγίους του, είναι βασικό να έχει το παιδί μια αναπαράσταση της μεταθανάτιας ζωής (Bacque, 2004).

Γ. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΑ ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ 4-8 ΕΤΩΝ ΜΕ ΘΕΜΑ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΠΑΠΠΟΥ

Η παρούσα μελέτη έχει σαν σκοπό της να παρουσιάσει και να αναλύσει τους τίτλους των παιδικών εικονογραφημένων βιβλίων με θέμα το θάνατο, για παιδιά 4-8 ετών, που κυκλοφορούν στην ελληνική αγορά (μεταφρασμένα/εγχώρια παραγωγή). Κατά τη διάρκεια της έρευνας για την εξεύρεση των σχετικών τίτλων παρατηρήσαμε πως τα περισσότερα εικονογραφημένα βιβλία για παιδιά 4-8 ετών παρουσιάζουν το θάνατο του παππού ως κύριο θέμα τους. Αυτός είναι και ο λόγος που μας οδήγησε στην παρουσίαση και ανάλυση των συγκεκριμένων τίτλων.

Δύο από τα βιβλία αυτά θα λέγαμε πως ανήκουν στην κατηγορία των βιβλίων γνώσεων με αφηγηματικό χαρακτήρα, εφόσον όπως δηλώνεται στο οπισθόφυλλο τους αναλαμβάνουν να εξηγήσουν στα παιδιά την έννοια του θανάτου και να βοηθήσουν να κατανοήσουν τα συναισθήματά τους.

Πιο συγκεκριμένα: Το βιβλίο της σειράς Helping Hands, «Παππού θα σε θυμάμαι για πάντα», των Ann de bode και Rien Broere (εκδόσεις Γλαύκη, 2000) αναφέρει στο οπισθόφυλλο: «Τα βιβλία της σειράς Helping Hands, μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά να αντιμετωπίσουν δύσκολες καταστάσεις και συναισθήματα που επηρεάζουν τις ζωές τους, όπως ο θάνατος, το διαζύγιο, οι αρρώστιες, το σκοτάδι, η μοναξιά, η σχολική παρενόχληση. Οι ιστορίες με τις υπέροχες εικόνες τους βασίζονται σε παιδοκεντρικά περιβάλλοντα και παρουσιάζουν σοβαρά θέματα με έναν ευαίσθητο και συχνά διασκεδαστικό τρόπο».

Στο ίδιο ύψος και το βιβλίο «Ο παππούς του Ρόκο» της Βησσαρίας Ζορμπά-Ραμμοπούλου, (εκδόσεις Μικρή Μίλητος, 2003), έχει τυπωμένη στο εξώφυλλο του τη λέξη «Πένθος» δηλώνοντας το θέμα του ξεκάθαρα, ενώ στο οπισθόφυλλο αναφέρει πως είναι κατάλληλο για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας και απευθύνεται σε εκπαιδευτικούς και ψυχολόγους για χρήση με παιδιά 4-8 ετών. Παρατηρούμε επίσης πως το βιβλίο ανήκει σε μία σειρά που παρουσιάζει «δύσκολα» θέματα όπως η ξеноφοβία, η υιοθεσία, ο πόλεμος, κ.α.

Τα υπόλοιπα τρία βιβλία που βρέθηκαν στα βιβλιοπωλεία με θέμα του θάνατο του παππού είναι μυθιστορηματικά, και μόνο το ένα από αυτά αναφέρει στο οπισθόφυλλο πως το θέμα του είναι «τα συναισθήματα που νιώθουμε όταν άνθρωποι που αγαπάμε φεύγουν για πάντα από κοντά μας».

Η ανάλυση των βιβλίων έγινε με βάση παλαιότερες έρευνες που πραγματοποίησαν οι Sadler (1991) και Seibert (1993), και εξετάζει τον τρόπο που παρουσιάζεται η έννοια του θανάτου στα κείμενα, και κατά πόσο είναι σωστή αυτή η παρουσίαση εκπαιδευτικά και αναπτυξιακά.

Σύμφωνα με τον Sadler (1991) όλα σχεδόν τα βιβλία με θέμα τους το θάνατο των παππούδων, παρουσιάζουν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, τέσσερα διακριτά στάδια:

1. Τη σχέση ανάμεσα στον παππού και το παιδί
2. Την ασθένεια του παππού
3. Τον θάνατο του παππού
4. Το θρήνο και την αποδοχή του γεγονότος από το παιδί.

Από την άλλη πλευρά η Seibert και Drolet (1993), εξετάζουν τα κείμενα αναφορικά με το πώς δίνονται οι πληροφορίες για το θάνατο, για τον τόπο και τα αίτια θανάτου, για τα συναισθήματα που περιγράφονται, για τις στάσεις και πεποιθήσεις απέναντι στο θάνατο και τέλος για τις τελετές και την αντιμετώπιση του συμβάντος από ενήλικες και παιδιά.

Πράγματι, τα βιβλία που εξετάστηκαν στη μελέτη αυτή ακολουθούν, λίγο έως πολύ, το μοντέλο του Sadler παρουσιάζοντας τα τέσσερα στάδια που περιγράφονται παραπάνω. Το μόνο που δεν ακολουθεί αυτή τη δομή είναι το βιβλίο «Ο παππούς πετάει», στο οποίο η ιστορία διαρθρώνεται εντελώς διαφορετικά.

Στη συνέχεια αναλύονται οι τίτλοι που βρέθηκαν στην ελληνική αγορά. Η σειρά παρουσιάσής τους βασίζεται στο δομικό σχήμα της πλοκής τους, προκειμένου να περιγράψουν το θάνατο του παππού και τα συναισθήματα που συνεπάγονται.

Δ. ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

1. Δέντρο από αγάπη

(Τασούλα Τσιλιμένη, εικον. Δέσποινα Καραπάνου, εκδ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 2007)

Η μικρή ιστορία «Δέντρο από αγάπη» έχει ως θέμα της το θάνατο ως φυσιολογικό μέρος του κύκλου της ζωής, εστιάζοντας στα συναισθήματα που βιώνει ο ήρωας της ιστορίας μέχρι να κατανοήσει πως αυτό που μας συνδέει, ακόμη και πέρα από το θάνατο, με τα αγαπημένα μας πρόσωπα είναι η αγάπη.

Δομικά, το κείμενο ανήκει στην κατηγορία των βιβλίων που εμφανίζουν αρχικά μια σχέση ισορροπίας ανάμεσα στους χαρακτήρες της ιστορίας, η οποία στη συνέχεια ανατρέπεται από την ένταση και την οδύνη της απώλειας, για να αποκατασταθεί ξανά στο τέλος με την εγκατάσταση της νέας πραγματικότητας και την υπέρβαση του βιωμένου πόνου.

Αναφορικά με τον τρόπο που παρουσιάζεται η έννοια του θανάτου και οι υπό-έννοιες που την απαρτίζουν, παρατηρούμε τα εξής:

Στο βιβλίο «Δέντρο από αγάπη» η πληροφορία για το θάνατο δίνεται με τη χρήση μεταφορικής γλώσσας: «ανέβηκε στα σύννεφα», «...εκείνη την ημέρα που τον αποχαιρέτισαν για πάντα».

Όσο κι αν διατυπώνονται διαφωνίες με το πλήθος των επεικικών εκφράσεων που υποδηλώνουν θάνατο, καθώς κρίνεται ότι ενδέχεται να προκαλέσουν όχι μόνο σύγχυση αλλά και αναίτιους φόβους στα παιδιά (Seibert, Drolet, Fetro 2003, Willis 2002, Aradine 1976, Corr 1996), η συγγραφέας επιλέγει να χρησιμοποιήσει την έκφραση «ανέβηκε στα σύννεφα» που αποτελεί ένα λεκτικό εξορκισμό προσπαθώντας να πλήξει τη μη αναστρεψιμότητα μιας τετελεσμένης κατάστασης.

Εξάλλου, η φράση «τον αποχαιρέτισαν για πάντα» υπονοεί την παρακολούθηση της κηδείας από το παιδί και μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα για συζήτηση ανάμεσα σε ενήλικες και παιδιά για τη διαπίστωση της κυριολεκτικής σημασίας της. Επιπλέον, όπως επισημαίνει η Silverman (2000), η κατανόηση της έννοιας του θανάτου διαφέρει από παιδιά που δεν γνώρισαν πένθος, σε παιδιά που ήδη πενθούν κάποιο αγαπημένο τους πρόσωπο. Συνεπώς, πολλά παιδιά ηλικίας 4 έως 8 ετών είναι σε θέση να κατανοήσουν τη σημασία της έκφρασης «τον αποχαιρέτισαν για πάντα» και «ανέβηκε στα σύννεφα».

Σύμφωνα με τις ψυχολογικές θεωρίες, η παρουσίαση της έννοιας του θανάτου γίνεται με τον κατάλληλο τρόπο και αντιστοιχεί στην ηλικία του μικρού πρωταγωνιστή της ιστορίας. Στην αρχή, η κατανόηση της έννοιας του θανάτου από το μικρό Στέφανο είναι αντιπροσωπευτική αυτής ενός εξάχρονου παιδιού, που διακατέχεται από έντονο ανιμισμό: «Παππού, τα δέντρα έχουν ψυχή;», «Το δέντρο κλαίει!» και 'μαγικό' τρόπο σκέψης: «και δε γίνεται να ξαναζωντανέψουν;» Ο μικρός πιστεύει πως αν φυτέψει το κομμένο και χωρίς ρίζες δέντρο, αυτό θα αποκτήσει ξανά ζωή.

Στο τέλος όμως της ιστορίας, διαπιστώνουμε πως με την πάροδο του χρόνου – το παιδί είναι πια οκτώ ετών – και την εμπειρία του θανάτου του παππού, η αντίληψη του Στέφανου για το θάνατο και τον κόσμο έχει αλλάξει. Ο ίδιος φαίνεται πιο ώριμος και πιο συνειδητοποιημένος, ενώ το μόνο πράγμα που δεν έχει μεταβληθεί καθόλου είναι η αγάπη για τον παππού του.

Αναφορικά με το αναπόφευκτο του θανάτου, παρατηρούμε πως μέσα από τις απαντήσεις του παππού γίνεται σαφές πως ο θάνατος αφορά όλα τα ζωντανά πλάσματα και κανείς δεν μπορεί να τον αποφύγει: «- Και πεθαίνουν;» (ρωτά ο Στέφανος), «- Όπως όλα τα ζωντανά πράγματα στη φύση, λέει πάλι ο παππούς».

Το κείμενο δεν δίνει καμία πληροφορία για το θάνατο του παππού ίσως επειδή επιλέγει να δώσει προτεραιότητα στη σχέση τους και στα συναισθήματα του παιδιού. Λέγεται πως όταν από το κείμενο παραλείπονται οι λεπτομέρειες για το θάνατο ενός προσώπου, τότε ο συγγραφέας έχει επιλέξει να υπογραμμίσει περισσότερο τη θλίψη αλλά και όλα τα συναισθήματα των πενθούντων (Seibert, 1993). Δεν αναφέρεται η κηδεία ή κάποια άλλη τελετή παρά μόνο εκφράζεται η πεποίθηση πως οι ψυχές των πεθαμένων ανεβαίνουν στον ουρανό: «ανέβηκε στα σύννεφα».

Ομοίως, ο θάνατος παρουσιάζεται ως φυσιολογικό μέρος του κύκλου της ζωής και σε αυτό παραπέμπουν όλα τα πράγματα που τελειώνουν, αφού έχουν κάνει τον κύκλο τους: τα έλατα που χρησιμοποιήθηκαν σαν χριστουγεννιάτικα δέντρα και μετά πετάχτηκαν, οι γιορτές που ήρθαν και έφυγαν, η εναλλαγή των εποχών στη φύση, ακόμη και «η προσοχή και ο θαυμασμός των ανθρώπων έχουν κάποια διάρκεια. Και όλα δείχνουν ότι αυτή τελειώνει». Παρόλα αυτά η κεντρική ιδέα παραμένει πως η ζωή συνεχίζεται και πως αν χάσουμε ένα πρόσωπο που αγαπάμε πολύ, θα ζει για πάντα μέσα στην καρδιά μας και στις αναμνήσεις μας.

Αναλύοντας το κείμενο σύμφωνα με το μοντέλο του Sadler, σημειώνουμε τα εξής:

A. Σχέση ανάμεσα στον παππού και το παιδί:

Ο παππούς και το παιδί φαίνονται να έχουν μια πολύ στενή σχέση και σε αυτό συμβάλλει και το γεγονός ότι ο μικρός είναι – όπως υπαινίσσεται το κείμενο – το μοναδικό εγγόνι. Ο παππούς προσέχει τον Στέφανο όταν λείπουν οι γονείς του και του μαθαίνει πράγματα απαντώντας στις ερωτήσεις του. Η συγγραφέας επιλέγει να δώσει έμφαση στην ποιότητα της σχέσης ανάμεσα στον παππού και το παιδί, καθώς αποδίδει εξίσου τις σκέψεις και τα συναισθήματα και των δύο. Ο μικρός Στέφανος αγαπά και θαυμάζει απεριόριστα τον παππού του ενώ ταυτόχρονα τον θεωρεί ικανό να απαντήσει στις απορίες του, αλλά και να του κάνει όλα τα χατίρια ακόμη και τα πιο ιδιαίτερα.

Από την άλλη πλευρά, η αγάπη του παππού για τον εγγονό του είναι εμφανής στα συναισθήματα που περιγράφονται αλλά και στις πράξεις του. Έτσι, αφού έχει εξηγήσει στο παιδί το μάτιο του να ξαναφυτέψει ένα δέντρο που έχει ήδη κοπεί, υποχωρεί μπροστά στην επιμονή του παιδιού και, με απέραντη αγάπη, του κάνει τη χάρη να το φυτέψει πίσω στο δάσος. Η πράξη αυτή του παππού δεν υποκινείται μόνο από την αγάπη του για τον Στέφανο, αλλά και από την εκτίμησή του στην εξυπνάδα και τις ευαισθησίες του παιδιού. Ο παππούς αρχικά λειτουργεί ως η φωνή της λογικής, αλλά στη συνέχεια γίνεται – με τη δύναμη της αγάπης – ο μαγικός βοηθός του παιδιού στη σφαίρα του ονείρου και της μαγείας, όπου όλα μπορούν να συμβούν. Στην σκιαγράφηση των χαρακτήρων και στην αποτύπωση των συναισθημάτων τους συμβάλλει ιδιαίτερα και η εικονογράφηση του βιβλίου. Το κείμενο επεκτείνεται γλαφυρότατα, ενώ με την εναλλαγή των ψυχρών και ζεστών χρωμάτων, όπως και των σχημάτων, δημιουργείται μια ατμόσφαιρα άλλοτε μελαγχολική και νοσταλγική και άλλοτε αισιόδοξη, ελπιδοφόρα και ονειρική.

B. Ασθένεια και θάνατος του παππού:

Δεν γίνεται καμία αναφορά σε ασθένεια, ούτε πως προκλήθηκε ο θάνατος του παππού. Το γεγονός συνάγεται από τις φράσεις «ανέβηκε στα σύννεφα» και «εκείνη την ημέρα που τον αποχαιρέτισαν για πάντα».

Γ. Ο θρήνος και η αποδοχή του θανάτου από το παιδί:

Το κείμενο υπογραμμίζει τα συναισθήματα του παιδιού, και όχι το θάνατο του παππού σαν γεγονός. Πριν διαβάσουμε πως ο παππούς «ανέβηκε στα σύννεφα», το βιβλίο μας έχει ήδη προειδοποιήσει για την απουσία

του παππού με το σχεδόν λευκό δισέλιδο που έχει προηγηθεί, ενώ το λιγοστό του κείμενο μας πληροφορεί για την πάροδο του χρόνου. Με τη λευκότητα των σελίδων υποβάλλεται συμβολικά η κενότητα μιας απώλειας και αισθητοποιείται η έννοια του οντολογικού και ψυχολογικού κενού που συνεπάγεται ο θάνατος (Γιαννικοπούλου, 2005).

Σε πλήρη αντίθεση με την έννοια αυτή που υποδηλώνεται με τη σκληρή παρουσία του άπλετου λευκού, έρχεται η εικόνα του κατακόκκινου χαρταετού να πετά ψηλά στον γαλανό ουρανό, ενώ κάτω στο καταπράσινο λιβάδι η μικροσκοπική φιγούρα του παιδιού ατενίζει με αγάπη, πόνο, θλίψη και νοσταλγία τη μορφή του παππού που σχηματίζεται στα σύννεφα. Όλα τα χρώματα που χρησιμοποιούνται εδώ συμβολίζουν την αισιοδοξία, την αναγέννηση και τη γονιμότητα, τη χαρά της ζωής και την αγάπη.

Το φλογερό κόκκινο της αγάπης, το λαμπερό πράσινο της αισιοδοξίας, το απαλό γαλάζιο της ελπίδας δημιουργούν μια πανδαισία χρωμάτων που αποστολή τους έχουν να ξερκίσουν το θάνατο και να αποδείξουν πως η ζωή συνεχίζεται παρά τις αντιξοότητες.

Φαινομενικά, το παιδί έχει αποδεχθεί το θάνατο του παππού, αρκεί όμως η εικόνα του σημειώματος και το Δέντρο για να το αναστατώσουν και να ξυπνήσουν μέσα του οι αναμνήσεις του παππού που προκαλούν θλίψη και πόνο. Ο βουβός θρήνος επανέρχεται, καθώς ο μικρός Στέφανος βρίσκεται στο στάδιο του πένθους κατά το οποίο το άτομο που πεθαίνει, προσπαθεί να προσαρμοστεί σε ένα περιβάλλον, απ'όπου λείπει το πρόσωπο που πέθανε (Worden, 1996). Φυσικά, η προσαρμογή αυτή είναι δύσκολη για το Στέφανο εξαιτίας του πολύ σημαντικού ρόλου που έπαιζε η σχέση με τον παππού του, στη ζωή του.

Το βιβλίο τελειώνει παρουσιάζοντας το παιδί να έχει αποδεχθεί την απώλεια του παππού, έχοντας πλέον κατανοήσει πως εκείνος θα ζει πάντα μέσα στην καρδιά του, ανάμνηση ζωντανή και αγαπημένη. Η αγάπη (που στην τελευταία σειρά γράφεται με κεφαλαία για να τονιστεί η αξία και η σημασία της στη ζωή του παιδιού) επομένως νικάει, έστω και συμβολικά, το θάνατο.

Η κύρια ιδέα του βιβλίου είναι πως η αγάπη για τα πρόσωπα που έφυγαν από κοντά μας είναι η ενεργός δύναμη που μας συνδέει μαζί τους και όσο τα θυμόμαστε και διατηρούμε την αγάπη αυτή μέσα μας, θα είμαστε να μην τα χάσαμε ποτέ.

Επιπλέον, στο βιβλίο υποστηρίζεται η ιδέα ότι η ζωή είναι μια αέναη πορεία που ποτέ δεν ανακόπτεται, καθώς ο χώρος κατοικείται από τη γλυκύτητα αγαπημένων απόντων προσώπων, που ως ψυχολογικές πλέον παρουσίες εγγυώνται τη συνέχεια ανάμεσα στο πριν και το μετά (Worden, 1996).

Τα συναισθήματα, τέλος, που προκαλεί η τελευταία εικόνα είναι καταλυτικά και δύσκολα περιγράφονται.

Ουσιαστικά, αποτελεί μια επανάληψη της πρώτης εικόνας του βιβλίου, αλλά με μια μικρή παραλλαγή.

Καταρχάς, το μέγεθος είναι μεγαλύτερο και το θέμα είναι επίσης ελάχιστα διαφορετικό. Έτσι, ενώ στην πρώτη εικόνα βλέπουμε ένα δέντρο αγκαλιασμένο από μία μεγάλη και μία μικρή φιγούρα (μάλλον του παππού και του Στέφανου της ιστορίας), στην τελευταία φαίνεται το δέντρο αγκαλιασμένο μόνο από το παιδί. Η διαφορά τους έγκειται αφενός στο μέγεθος του δέντρου που καταλαμβάνει όλη τη σελίδα και αφετέρου στον αριθμό των προσώπων που το αγκαλιάζουν: στην τελευταία εικόνα φαίνεται ξεκάθαρα πως το παιδί είναι μόνο του, ενώ το λευκό φόντο και η έλλειψη των χαρακτηριστικών του προσώπου του τονίζουν τη θλίψη του. Από την άλλη πλευρά, ο τρόπος που το παιδί αγκαλιάζει το δέντρο υποδεικνύει υπέρμετρη αγάπη και προσοχή. Το Δέντρο έχει πια αντικαταστήσει, συμβολικά, την παρουσία του παππού και δέχεται τον όλο λαχτάρα εναγκαλισμό του παιδιού που έχασε τον αγαπημένο του παππού.

Παρατηρούμε επομένως πως η εικονιστική αφήγηση έχει λάβει τη μορφή κύκλου, εφόσον η ομοιότητα ανάμεσα στην αρχική και την τελευταία σελίδα είναι έντονη, καταργώντας έτσι την αίσθηση του τέλους και της ανακοπής. Αντίθετα, μας δημιουργείται η αίσθηση της συνέχειας και της ισορροπίας, αφού η ζωή ξαναβρίσκει τον παλιό της ρυθμό μετά την απώλεια, αξιοποιώντας μια παρουσία που έχει πλέον πάψει να υπάρχει (Γιαννικοπούλου, 2005).

2. Ο Μελένιος και ο παππούς που έφυγε (Νάιτζελ Γκρέι, εικον. Βανέσα Καμπάν, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 1999)

Η μικρή αυτή ιστορία αναφέρεται στα συναισθήματα που βιώνει ένα παιδί, όταν πεθαίνει ένα πολύ αγαπημένο του πρόσωπο, ο παππούς του. Οι πρωταγωνιστές της ιστορίας είναι ανθρωπόμορφα ζώα, μια επινόηση που προσελκύει το ενδιαφέρον των παιδιών και τους περνάει εύκολα ιδέες και μηνύματα.

Δομικά, το κείμενο διαρθρώνεται με βάση το μοτίβο όπου αρχικά περιγράφεται η ήσυχη καθημερινότητα των ηρώων, και ενώ η αφήγηση συνεχίζεται, παρουσιάζεται απειλητικά η πιθανότητα του θανάτου για να κορυφωθεί με την πραγματοποίησή του και τη βίωση του πένθους από την οικογένεια του εκλιπόντος (Γιαννικοπούλου, 2005).

Η παρουσίαση της έννοιας του θανάτου από το κείμενο γίνεται με έμμεσο τρόπο και με τη χρήση της μεταφορικής γλώσσας: «Μετά η μαμά του Μελένιου του είπε ότι ο παππούς είχε βυθιστεί σ'έναν πολύ βαθύ ύπνο». Στην ερώτηση του μικρού «Πότε θα ξυπνήσει;» η απάντηση είναι «δεν θα ξυπνήσει», χωρίς να δίνονται άλλες εξηγήσεις.

Παρατηρούμε εδώ ότι όπως και στην περίπτωση του βιβλίου «Δέντρο από αγάπη», ο συγγραφέας επιλέγει να περιγράψει το θάνατο του παππού με ευφημισμό, παρά να χρησιμοποιήσει άμεση γλώσσα. Παρόλα αυτά, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος τα μικρά παιδιά να ταυτίσουν το βαθύ ύπνο με το θάνατο, καθώς δεν έχουν ακόμη κατακτήσει τη μεταφορική σκέψη. Η παρανόηση αυτή ενισχύεται επίσης και από το γεγονός ότι δεν δίνεται καμία άλλη πληροφορία για το θάνατο του παππού, οπότε κρίνεται αναγκαία η παρέμβαση του ενήλικα που θα αναλάβει να διασφαλίσει τη διαφορά μεταξύ θανάτου και ύπνου. Το μόνο άλλο χαρακτηριστικό που τονίζεται είναι η έννοια του αναπόφευκτου του θανάτου, σαν αναπόσπαστο κομμάτι του κύκλου της ζωής, μέσα από την εναλλαγή των εποχών και εκφράσεις όπως «Το εργοστάσιο της Χαμένης Νιότης».

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το κείμενο δεν εστιάζει στο θάνατο ως συμβάν και επομένως δεν δίνονται καθόλου πληροφορίες για τα αίτια του θανάτου ή για τελετές όπως η κηδεία. Ακόμη, στο ίδιο ύφος δεν εκφράζεται καμία θρησκευτική ή μη πεποίθηση για το θάνατο, όπως τι συμβαίνει στη μετά θάνατο ζωή ή που πηγαίνουν οι ψυχές των ανθρώπων όταν αυτοί πεθαίνουν. Η μόνη λεπτομέρεια που δίνεται είναι ο τόπος θανάτου του παππού, το νοσοκομείο.

Συνεπώς, η έμφαση δίνεται στα συναισθήματα που βιώνει ο Μελένιος πριν το θάνατο, κατά τη διάρκεια της νοσηλείας και μετά το θάνατο του παππού. Για άλλη μια φορά όμως το κείμενο είναι φειδωλό σε περιγραφές και έτσι η εικονογράφηση αναλαμβάνει το ρόλο της αφήγησης. Η λειτουργία των χρωμάτων αλλά και η

αλλαγή της γωνίας λήψης αποδίδουν γλαφυρότατα όσα αποφεύγει να δηλώσει το κείμενο με λέξεις. Στις σελίδες όπου η ένταση και η αγωνία κορυφώνονται τα πλάνα γίνονται κοντινά, ώστε να μπορεί ο αναγνώστης να διακρίνει τα συναισθήματα των χαρακτήρων αποτυπωμένα στα πρόσωπά τους. Οι καφετιές αποχρώσεις του φόντου στις εικόνες του θανάτου και του θρήνου συμφωνούν απόλυτα με την αγωνία, τον πόνο και τη θλίψη του Μελένιου για το χαμό του παππού του. Επιπλέον, τα λουλούδια που απεικονίζονται πάνω στο κρεβάτι του παππού στις παραπάνω εικόνες αποτελούν μια έμμεση αναφορά στην τελετή της ταφής που θα ακολουθήσει (Γιαννικοπούλου, 2005).

Στο τέλος του βιβλίου, αφού έχει βιωθεί η απώλεια, ο θρήνος του παιδιού εκφράζεται με δάκρυα ενώ η μητέρα του αναλαμβάνει να το παρηγορήσει σωματικά και λεκτικά: «Κάθισαν δίπλα δίπλα αγκαλιασμένοι και έκλαψαν σιωπηλά...».

Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με την πρόταση ανάλυσης του Sadler, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε τα εξής:

A. Σχέση ανάμεσα στον παππού και το παιδί: Η σχέση ανάμεσα στον παππού και τον Μελένιο είναι μια σταθερή αξία στη ζωή του παιδιού, καθώς η επίσκεψη στο σπίτι του παππού επαναλαμβάνεται κάθε Παρασκευή και το παιδί απολαμβάνει τις περιποιήσεις του παππού, τις ιστορίες του και τις πολυτιμες στιγμές στο σπίτι του δέντρου. Ο παππούς όχι μόνο αγαπά και φροντίζει τον Μελένιο, αλλά συνάμα του μεταδίδει τις γνώσεις του για τη ζωή και τη σοφία της ηλικίας του: «Κάθε Παρασκευή, παππούς και εγγονός έπιναν μαζί το τσάι τους», «Η ζωή είναι δώρο, αγόρι μου», έλεγε ο παππούς. «Μην την αφήσεις να πάει χαμένη».

Ο παππούς όμως έμμεσα προετοιμάζει το παιδί για τον επερχόμενο θάνατό του, θυμίζοντάς του ότι είναι ηλικιωμένος και ότι πάντα υπάρχει το ενδεχόμενο να αρρωστήσει και να πεθάνει: «Και ο αγαπημένος μου παππούς, πως είναι;» «Όσο καλά μπορεί να είναι ένας παππούς», απαντούσε με χαμόγελο ο παππούς.

B. Η ασθένεια και ο θάνατος του παππού: Ο παππούς αρρωσταίνει ξαφνικά και πάει στο νοσοκομείο όπου και πεθαίνει πολύ σύντομα, χωρίς να δίνεται καμία άλλη πληροφορία για την ασθένειά του. Ο συγγραφέας επιλέγει να παρουσιάσει το θάνατο του παππού ως γρήγορο και ανώδυνο.

Γ. Ο θρήνος και η αποδοχή του γεγονότος από το παιδί: Συμβαδίζοντας με τη συγκρατημένη πραγμάτευση της ασθένειας και του θανάτου του παππού, το βιβλίο δείχνει πολύ λίγα για το στάδιο αυτό. Δεν παρουσιάζονται δηλαδή όλα τα στάδια του πένθους που βιώνει το παιδί, αλλά αντίθετα μένουμε στο στάδιο του θρήνου και της βαθείας θλίψης, όπου η αντιμετώπιση που προτείνεται από το κείμενο είναι η στήριξη που προσφέρει η μητέρα του Μελένιου. Η εικονογράφηση ακολουθεί και εδώ, όπως και στο «Δέντρο από αγάπη», το κλισέ των διδυμων εικόνων στην αρχή και στο τέλος του βιβλίου με τη διαφορά ότι τη θέση του παππού έχει τώρα πάρει η μητέρα του Μελένιου, συμβολίζοντας έτσι τη νέα πραγματικότητα που βιώνει ο μικρός. Το χρώμα του φόντου αλλάζει από το θλιβερό καφέ σε αισιόδοξο γαλάζιο, και η ισσοροπία αποκαθίσταται με τη μητέρα να στέκεται δίπλα στο παιδί εξασφαλίζοντάς του στήριξη και σταθερότητα.

3. Ο παππούς του Ρόκο

(Βησσαρία Ζορμπά- Ραμποπούλου, εικον. Ντανιέλα Σταματιάδη, εκδ. Μικρή Μίλητος, Αθήνα 2003)

Το βιβλίο ανήκει στην κατηγορία των βιβλίων γνώσεων με αφηγηματικό χαρακτήρα, και περιγράφει το θάνατο του παππού του μικρού Ρόκο και τα γεγονότα που τον ακολουθούν.

Η συγγραφέας εμπλέκει ενεργά τον αναγνώστη στη διαδικασία του πένθους του μικρού Ρόκο χρησιμοποιώντας συναισθηματικά φορτισμένες εκφράσεις και περιγράφοντας τα συναισθήματα του παιδιού με μεγάλη γλαφυρότητα. Το παιδί αγωνιά για τον παππού του, πονάει και συμπάσχει στην αρρώστια του, προσεύχεται με θερμή γι'αυτόν, θυμώνει με το θάνατό του, είναι μερδωμένο σχετικά με το τι συμβαίνει στο νεκρό σώμα, κλαίει σπαραχτικά ζητώντας πίσω τον παππού του, νιώθει υπεύθυνο και έχει ενοχές για την προηγούμενη συμπεριφορά του απέναντι στον παππού νομίζοντας πως θα μπορούσε να αποτρέψει το θάνατό του.

Φαίνεται τελικά, μετά από πολλές διαπραγματεύσεις και συζητήσεις με τους γονείς του, πως ο μικρός Ρόκο αρχίζει να καταλαβαίνει το αναπόφευκτο του θανάτου και να συνειδητοποιεί το γεγονός ότι ο παππούς θα ζει μονάχα στη φαντασία του. Μάλιστα, στην τελετή του μνημόσυνου του παππού του, ο μικρός εμφανίζεται με μεγαλύτερη κατανόηση των γεγονότων, πιο ώριμος και πιο χαμογελαστός μετά από πολύ καιρό, έχοντας πια αποδεχθεί το θάνατο ως μέρος του κύκλου της ζωής.

Όπως και στα δύο προηγούμενα, έτσι και σε αυτό το βιβλίο ο θάνατος του παππού συντελείται νωρίς, ενώ στη συνέχεια, παρακολουθούμε τη βίωση του πένθους από την οικογένεια του εκλιπόντος αλλά και την προσαρμογή στη νέα πραγματικότητα.

Πιο αναλυτικά και σύμφωνα με το μοντέλο του Sadler παρατηρούμε τα εξής:

A. Σχέση ανάμεσα στον παππού και το παιδί:

Η σχέση ανάμεσα στον παππού και το μικρό Ρόκο παρουσιάζεται να είναι ιδιαίτερα στενή, καθώς ο παππούς μένει στο ίδιο σπίτι με το παιδί, παίζει μαζί του, του λέει παραμύθια αλλά και του μεταβιβάζει την παράδοση της οικογένειας και του τόπου του. Ο μικρός είναι μοναχοπαιδί και όπως υπαινίσσεται το κείμενο και το μόνο εγγόνι, γεγονός που εντείνει τη στενότητα της σχέσης.

B. Η ασθένεια του παππού:

Από την πρώτη κιόλας σελίδα το βιβλίο προιδεάζει τον αναγνώστη για την αρρώστια του παππού, παρουσιάζοντάς τον κουρασμένο και ελαφρώς αξασθενημένο να κάθεται σε μια πολυθρόνα με ένα φλιτζάνι τσάι στο χέρι. Ταυτόχρονα τον πληροφορεί ότι «...ο παππούς δεν έχει πολλή όρεξη...και όταν προσπαθεί να τραγουδήσει τον «Τσομπανάκο», η φωνή του βραχνιάζει πολύ».

Η μαμά του Ρόκο καλεί το γιατρό, ο οποίος αφού εξετάσει τον παππού κρίνει πως πρέπει να μεταφερθεί στο νοσοκομείο. Η παραμονή του παππού στο νοσοκομείο περιγράφεται με αρκετές λεπτομέρειες, ακόμη και η μεταφορά του παππού στην εντατική. Το παιδί επισκέπτεται τον παππού στο θάλαμο του νοσοκομείου όπου νοσηλεύεται, αλλά και της εντατικής και αναρωτιέται για το πόσο οδυνηρά είναι όλα αυτά τα «μικρά και μεγάλα λαστιχάκια» που «ξεκινούν από τα χέρια, το στήθος και τη μύτη του παππού και καταλήγουν σε μηχανήματα όπου αναβοσβήνουν κόκκινοι και πράσινοι αριθμοί».

Η ασθένεια του παππού επομένως, δεν ονομάζεται ούτε περιγράφεται λεπτομερώς, η παραμονή του στο νοσοκομείο είναι παρατεταμένη και ο θάνατος δεν παρουσιάζεται ως εξαιρετικά σύντομος και ανώδυνος: «Δεν νοούν όλα αυτά τα λαστιχάκια τον παππού μου; Ρωτάει τους γονείς του ο Ρόκο», «Ναι, Ρόκο, να προσευχηθείς πολύ να μην πονέσει ο παππούς και να μην υποφέρει».

Γ. Ο θάνατος του παππού:

Ο θάνατος του παππού δεν περιγράφεται καν, αφού το κείμενο περνάει από την εικόνα της εντατικής στην εικόνα της κηδείας. Απλά συνάγεται ότι ο παππούς πέθανε κατά την παραμονή του στην εντατική. «Μόλις γύρισαν από την κηδεία του παππού, του δικού του, του καταδικού του παππού».

Δεν γίνεται καμία αναφορά στο τι συμβαίνει στην ψυχή μετά το θάνατο, σε παράδεισο ή κόλαση. Δεν υπάρχουν εκφράσεις όπως «πήγε στον ουρανό» ή «ανέβηκε στα σύννεφα» και οι απορίες του παιδιού αφορούν περισσότερο στο νεκρό σώμα και στο τι μπορεί να αισθάνεται κάποιος που πέθανε.

Δ. Ο θρήνος και η αποδοχή του γεγονότος από το παιδί: Στο βιβλίο αυτό η περίοδος πένθους του παιδιού για τον παππού του, δεν είναι καθόλου σύντομη και το παιδί περνάει όλα τα στάδια της θλίψης, δηλαδή σοκ και άρνηση, θυμό, διαπραγμάτευση, κατάθλιψη και αποδοχή (Elisabeth Kubler-Ross, 1993, Bowlby, 1995, Ward, 1996, Worden, 1996).

Αναφορικά με τον τρόπο που παρουσιάζεται η έννοια του θανάτου και οι υπό-έννοιες που την απαρτίζουν, παρατηρούμε τα εξής:

A. Πληροφορίες για το θάνατο:

Η έννοια του θανάτου παρουσιάζεται με τον κατάλληλο τρόπο για παιδιά ηλικίας 4-8 ετών, εφόσον ο θάνατος περιγράφεται ως οριστικός, προσωπικός και αναπόφευκτος για όλα τα ζωντανά πλάσματα και χρησιμοποιούνται κυριολεκτικές εκφράσεις και άμεση γλώσσα: «...πρέπει να καταλάβεις ότι ο παππούς σου είναι πολύ γέρος και όπως ξέρεις όλα τα γέρικα πράγματα στη φύση...», «-Κάποτε πεθαίνουν, συμπληρώνει ο Ρόκο σιγανά και τα δάκρυά του κυλούν καυτά στα μάγουλά του».

Βέβαια, σε κάποιο σημείο χρησιμοποιείται και η μεταφορική έκφραση «ο παππούς έφυγε» ή «κοιμάται» αλλά δεν υπάρχει περιπτώση να μπερδευτούν τα παιδιά εφόσον προηγουμένως έχει καταστεί σαφές πως η απουσία του παππού οφείλεται στο θάνατό του. Επιπλέον, το κείμενο δίνει πληροφορίες για το νεκρό σώμα: «ασάλευτος», «κρύα χέρια» και το φέρετρο: «...ξύλινο κουτί όπου κοιμάται ο παππούς του», ενώ δεν αναφέρεται καθόλου η ταφή και μόνο η απορία του παιδιού «πως είναι τώρα ο παππούς μου μέσα στο χώμα;» υπαινίσσεται την παρουσία του παιδιού σ'αυτό το στάδιο της κηδείας.

B. Στάσεις απέναντι στο θάνατο:

Ο θάνατος παρουσιάζεται ως φυσιολογικό μέρος του κύκλου της ζωής: «...αλλά και η πιο θερμή προσευχή δεν μπορεί να το αλλάξει αυτό: όλα τα γέρικα πλάσματα κάποτε πεθαίνουν. Κι ο παππούς του Ρόκο είναι πολύ γέρος». Οι γονείς και οι συγγενείς του Ρόκο προσπαθούν να τον κάνουν να καταλάβει πως η ζωή συνεχίζεται, ότι ο παππούς έφυγε πλήρης ημερών και ευχαριστημένος. Μπορεί όμως να τον ονειρεύεται και να τον φαντάζεται για να τον κρατήσει για πάντα κοντά του.

Γ. Τελετές και αντιμετώπιση των γεγονότων:

Η συγγραφέας ακολουθώντας την άποψη πολλών ειδικών για το πόσο ωφέλιμο είναι η παρακολούθηση της κηδείας από τα παιδιά, όταν αυτή γίνεται σε ένα υποστηρικτικό περιβάλλον, βάζει τον μικρό Ρόκο να συμμετέχει στην τελετή «αναπαύσου εν ειρήνη, ψάλλει ο ιερέας μέσα στην εκκλησία...», «κι ύστερα όλη η οικογένεια, οι συγγενείς, οι φίλοι περνούν και «ασπάζονται» τον παππού».

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι οι τελετές που παρουσιάζονται (κηδεία, επιμνημόσυνη δέηση) αποτελούν μέρος του ορθόδοξου χριστιανικού τυπικού. Ακόμη, μέσα από το κείμενο δηλώνονται σαφέστατα οι ορθόδοξες χριστιανικές πεποιθήσεις σχετικά με το θάνατο και την ύπαρξη του θεού που «συγχωρεί» τα σφάλματα των πεθαμένων. Οι απόψεις αυτές εκφράζονται δια στόματος των ενηλίκων που εξηγούν στο Ρόκο τι σημαίνει κάθε τι που συμβαίνει στις τελετές.

Αναφορικά με την αντιμετώπιση του θανάτου από τους ενήλικες και το παιδί, ο τρόπος που επιλέγει η συγγραφέας να προτείνει είναι οι αναμνήσεις. Η έμφαση επομένως μετατοπίζεται από τη θλίψη του παιδιού στην ενδυνάμωση της πεποίθησης ότι όλοι πρέπει να συνεχίσουν τη ζωή τους κρατώντας μέσα τους ζωντανή την ανάμνηση του παππού. Το παιδί φαίνεται έτσι να αρχίζει να αποδέχεται καλύτερα το γεγονός με την εμπιστοσύνη και την στήριξη των άλλων γύρω του.

Δ. Συναισθήματα:

Η συγγραφέας εμπλέκει ενεργά τον αναγνώστη στη διαδικασία του πένθους του μικρού Ρόκο χρησιμοποιώντας συναισθηματικά φορτισμένες εκφράσεις και περιγράφοντας τα συναισθήματα του παιδιού με μεγάλη γλαφυρότητα. Το παιδί αγωνιά για τον παππού του, πονάει και συμπάσχει στην αρρώστια του, προσεύχεται με θερμή γι'αυτόν, θυμώνει με το θάνατό του, είναι μπερδεμένο σχετικά με το τι συμβαίνει στο νεκρό σώμα, κλαίει σπαραχτικά ζητώντας πίσω τον παππού του, νιώθει υπεύθυνο και έχει ενοχές για την προηγούμενη συμπεριφορά του απέναντι στον παππού νομίζοντας πως θα μπορούσε να αποτρέψει το θάνατό του. Φαίνεται τελικά, μετά από πολλές διαπραγματεύσεις και συζητήσεις με τους γονείς του, πως ο μικρός Ρόκο αρχίζει να καταλαβαίνει το αναπόφευκτο του θανάτου και να συνειδητοποιεί το γεγονός ότι ο παππούς θα ζει μονάχα στη φαντασία του. Μάλιστα, στην τελετή του μνημόσυνου του παππού του, ο μικρός εμφανίζεται με μεγαλύτερη κατανόηση των γεγονότων, πιο ώριμος και πιο χαμογελαστός μετά από πολύ καιρό, έχοντας πια αποδεχθεί το θάνατο ως μέρος του κύκλου της ζωής.

4. Παππού θα σε θυμάμαι για πάντα

(Rien Broege, εικον. Ann de Bode, εκδ. Γλαύκη, Αθήνα 2000)

Το βιβλίο ανήκει στην κατηγορία των βιβλίων γνώσεων με αφηγηματικό χαρακτήρα, και περιγράφει το θάνατο του παππού του μικρού Νικόλα και τη βίωση του πένθους από το παιδί. Για άλλη μία φορά ο θάνατος συντελείται νωρίς, στις πρώτες κιόλας σελίδες, οπότε δομικά η πλοκή ακολουθεί το σχήμα θάνατος – οδύνη – πένθος – αποκλιμάκωση της έντασης και αποδοχή του γεγονότος.

Ο τρόπος χειρισμού της έννοιας του θανάτου στο συγκεκριμένο βιβλίο είναι χαρακτηριστικός του είδους του. Οι πληροφορίες δίνονται με τη χρήση άμεσης και απλής γλώσσας, χωρίς μεταφορές ή ευφημισμούς. Η μαμά που μεταφέρει το γεγονός στον Νικόλα κυριολεκτεί: «Ο παππούς πέθανε». Μόνο στην περιγραφή του φέρετρου χρησιμοποιείται η παρομοίωση «είναι σα να κοιμάται βαθιά», προκειμένου να εξηγηθεί στο παιδί η διαδικασία της ταφής.

Ο θάνατος περιγράφεται ως οριστικός και αναπόφευκτος, το τελικό στάδιο στον κύκλο της ζωής: «Πέθανε για πάντα;», «Ναι, όταν πεθαίνεις είναι για πάντα», «είναι σα να άδειασε η μπαταρία του παππού και σταμάτησε να ζει», «Θέλω να πω, πως όταν πεθαίνεις, όλα σταματούν».

Με απλά και κατανοητά λόγια οι γονείς εξηγούν στο Νικόλα τα γεγονότα που ακολουθούν το θάνατο ενός προσώπου: «όταν πεθαίνει κάποιος, πρέπει να γίνουν μερικές δουλειές». Δίνονται πληροφορίες για αυτά που

συμβαίνουν στην ταφή, για το νεκρό σώμα, για το γραφείο κηδεών και το φέρετρο, που είναι αναπτυσσόμενα κατάλληλα για την ηλικία του παιδιού και τα πράγματα που μπορεί να καταλάβει. Βέβαια, δεν διευκρινίζεται αν το παιδί θα παρακολουθήσει την κηδεία, αν και του επιτρέπεται να δει τον παππού του για τελευταία φορά. Το κείμενο μας πληροφορεί πως ο παππούς πέθανε στο σπίτι του, ενώ η αιτία θανάτου αποσιωπείται εντελώς. Είναι προφανές πως το βιβλίο δίνει προτεραιότητα στην απάντηση των αποριών του παιδιού, σχετικά με το τι συμβαίνει στα σώματα των ανθρώπων όταν πεθαίνουν και σε άλλες λεπτομέρειες σχετικά με την τελετή της κηδείας ή την καύση των σωμάτων. Αντίθετα, αποφεύγεται η διατύπωση θρησκευτικών πεποιθήσεων για τη μετά θάνατο ζωή ή για την τύχη των ψυχών μετά το θάνατο. Έτσι, όταν το παιδί ρωτά «Μαμά που πηγαίνουμε όταν πεθαίνουμε;» η απάντηση που παίρνει είναι «Είναι δύσκολο να σου εξηγήσω. Ο παππούς πέθανε και δεν είναι πια μαζί μας. Αλλά όσο εμείς συνεχίζουμε να τον σκεφτόμαστε, κατά κάποιο τρόπο, θα είναι κοντά μας.». Μόνο στο τέλος του κειμένου γίνεται η νύξη ότι η ψυχή του παππού είναι αθάνατη και «ανεβαίνει ψηλά στον ουρανό. Όπως ακριβώς ένα πουλί που πετά για τη φωλιά του».

Αναφορικά με τα συναισθήματα του παιδιού, αξίζει να σημειωθεί πως περιγράφονται από το κείμενο και την εικονογράφηση με αντικειμενικότητα και αποστασιοποίηση, αποφεύγοντας τις εξάρσεις και το έντονο δραματικό στοιχείο. Σ' αυτό συμβάλλει ο άμεσος, λιτός και περιεκτικός λόγος που εκφέρεται με τους διαλόγους και τις σύντομες προτάσεις. Παρατηρούμε επομένως πως δεν υπάρχει περιθώριο ανάλυσης των συναισθημάτων σε βάθος, ενώ το παιδί εμφανίζεται περισσότερο αμήχανο και μπερδεμένο για το θάνατο του παππού, παρά να θρηνηεί γι' αυτόν με μεγάλη θλίψη. Συμβαδίζοντας με το ύφος του κειμένου, η εικονογράφηση επιτείνει την αποστασιοποίηση που προτείνει το κείμενο, έχοντας όλες τις εικόνες μέσα σε πλαίσιο, γεγονός που αναστέλλει τη συναισθηματική εμπλοκή του αναγνώστη (Nodelman 1988, Moebius 1986).

Η τρόπος αντιμετώπισης των γεγονότων από το παιδί, που προτείνεται από το κείμενο, είναι η στήριξη από τους γονείς, η ανάμνηση του παππού και η συμμετοχή σε δραστηριότητες που θα απαλύνουν τη θλίψη του. Έτσι, η μαμά του Νικόλα για να τον παρηγορήσει του υπενθυμίζει πως ο παππούς θα ζει στην καρδιά του για πάντα, ενώ ο μπαμπάς του προτείνει να φροντίζει το χρυσόψαρο του παππού, ώστε κάθε φορά που θα το κοιτάζει να σκέφτεται τον παππού.

Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με την πρόταση ανάλυσης του Sadler, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε τα εξής:

A. Η σχέση ανάμεσα στον παππού και το παιδί:

Φαίνεται πως ο παππούς και το παιδί ζούσαν στο ίδιο σπίτι, και η σχέση τους παρουσιάζεται ως η κλασική στερεότυπη σχέση ανάμεσα σε παππού και εγγονό: «Ο Νικόλας θυμάται ότι ο παππούς τον κακομάθαινε και του έκανε τα χατίρια. Του αγόραζε γλυκά, παγωτά και άλλα πράγματα. Και βέβαια ο παππούς απαντούσε πάντα στις ερωτήσεις του».

B. Η αρρώστια και ο θάνατος του παππού:

Δεν γίνεται καμία αναφορά σε ασθένεια του παππού. Απλά πεθαίνει απρόσμενα στον καναπέ του σπιτιού και δεν δηλώνεται η αιτία. Πριν πεθάνει, ο παππούς ανακινώντας στη γιαγιά ότι αισθάνεται πολύ κουρασμένος και την επόμενη στιγμή βρίσκεται ξαπλωμένος στον καναπέ «πολύ ήσυχος, ακίνητος και ήρεμος». Ο θάνατός του επομένως παρουσιάζεται γρήγορος και ανώδυνος.

Γ. Ο θρήνος και η αποδοχή του γεγονότος από το παιδί:

Το παιδί παρουσιάζεται λυπημένο, όχι όμως να θρηνηεί το θάνατο του παππού. Αναμφισβήτητα, δίνεται έμφαση στη θλίψη του, αλλά πιο πολύ στην αγωνία του να πει στον παππού του ότι πέθανε. Η αγωνία και η θλίψη αυτή όμως δεν εκφράζονται πονηρά με δάκρυα ή κάποιου άλλου είδους ξέσπασμα. Αρχικά το παιδί αρνείται να αποδεχθεί το γεγονός και θυμώνει με το θάνατο του παππού, ενώ στη συνέχεια ησυχάζει και ανακουφίζεται με το γράψιμο του γράμματός προς τον παππού και το όνειρο, στο οποίο ο παππούς παίρνει το γράμμα.

Τελικά, αποδέχεται το γεγονός «Αναστενάζοντας με ανακούφιση πέφτει στο κρεβάτι και γρήγορα τον παίρνει ο ύπνος.», αλλά η διήγηση σταματά εδώ και δεν περιγράφεται περισσότερο το ξεπέρασμα του θανάτου από το παιδί.

5. Ο παππούς πετάει

(Ζίγκριντ Λάουμπε, εικον. Μαρία Μλαζεγιόφσκι, μτφρ. Χαρά Στρώνη, εκδ. Κάστωρ, Αθήνα 2000)

Το βιβλίο «Ο παππούς πετάει» περιγράφει ένα φανταστικό, σουρεαλιστικό ταξίδι ανάμεσα στον Βάλεντιν και τον παππού του, που διαρκεί όλη μέρα και τελειώνει με τη δύση του ηλίου και το θάνατο του παππού.

Αντίθετα με τα προηγούμενα βιβλία της παρούσας μελέτης, το συγκεκριμένο, δομικά, ανήκει στην κατηγορία εκείνη όπου η πλοκή κλιμακώνεται προοδευτικά μέχρι το τέλος του βιβλίου, όπου και συμβαίνει ο θάνατος του παππού, ενώ δεν ακολουθεί τα μοντέλα διάρθρωσης της πλοκής και των σχέσεων που παρουσιάστηκαν παραπάνω.

Το κείμενο δεν διασαφηνίζει αν ο παππούς πέθανε, καθώς το γεγονός παρουσιάζεται υπαινικτικά και στο τέλος το παιδί – αναγνώστης μένει με την αμφιβολία σχετικά με το αν πέθανε ή όχι ο παππούς. Στην περίπτωση όμως αυτή που το κείμενο δεν βρίσκει τα λόγια για να ανακοινώσει την απολυτότητα του θανάτου, το καθήκον αυτό το αναλαμβάνει η διασαφηνιστική καθαρότητα της εικονογράφησης. Είναι γεγονός πως τα χρώματα μπορούν να μιλήσουν ευκολότερα για τα πένθημα σημάδια από τις τυπωμένες λέξεις (Γιαννικοπούλου, 2005). Από την αρχή της ιστορίας ο αναγνώστης εισάγεται στο κλίμα της κρισιμότητας της κατάστασης του παππού, μέσα από τον διάλογο με τον εγγονό του: «Η μαμά λέει, ότι η καρδιά σου είναι κουρασμένη και δεν πρέπει να στενοχωριέσαι. Η στενοχώρια πονάει;», «Καμιά φορά πονάει, του λέει».

Ταυτόχρονα δίνονται τα στοιχεία που διέπουν τη σχέση ανάμεσα στον Βάλεντιν και τον παππού του: αγάπη και προσοχή του ενός για τον άλλο και αφοσίωση του εγγονού που αναλαμβάνει να προσφέρει στον παππού ένα – έστω φανταστικό – ταξίδι, για να τον κάνει να χαρεί και να απαλύνει τον πόνο του. Μια προσεκτική παρατήρηση των εικόνων δείχνει πως όλα τα τοπία των επισκέψεών τους δεν είναι παρά νοητές πτήσεις στις διαφορετικές γωνίες του ίδιου χώρου, του δωματίου δηλαδή όπου βρίσκεται ο άρρωστος παππούς. Καθώς το ταξίδι διαρκεί μία ολόκληρη ημέρα και τελειώνει με τη δύση του ηλίου, νομοτελειακά οδηγεί και στο θάνατο του παππού, τον οποίο υπαινίσσεται η εικονογράφηση. Ο θάνατος του παππού συμβολίζεται με τα κλειστά του βλέφαρα σε κάθε εικόνα, ενώ στην τελευταία η ιδέα αυτή ενισχύεται και από τα σταυρωμένα χέρια στο στήθος του, αλλά και από μια σειρά λουλουδιών πάνω του, που παραπέμπει σε κηδεία. Στο σημείο αυτό το βιβλίο κάνει άλλη μια ανατροπή των συμβάσεων και παρουσιάζει τον παππού να πεθαίνει ενώ το παιδί του κρατά το χέρι.

Επιπλέον στην τελευταία σελίδα επανέρχεται η εικόνα του παράθυρου της πρώτης σελίδας, μόνο που τώρα είναι κλειστό συμβολίζοντας το 'κλείσιμο' του κύκλου της ζωής. Εκτός αυτού, ο θάνατος συμβολίζεται και με την έλλειψη ανθρώπινης παρουσίας στο πλάνο, με το κατάμαυρο πουλί και αναμφισβήτητα με την αχνή φιγούρα του αγγέλου. Η κειμενική αφήγηση ολοκληρώνεται αφήνοντας μόνο μια υποψία θανάτου, ενώ η εικονιστική αφήγηση συνεχίζεται και μετά το τέλος της ιστορίας δίνοντας ξεκάθαρες απαντήσεις: Ο μικρός Βάλεντιν αποχαιρέτα τον παππού του ο οποίος έχει ανεβεί πάνω σε ένα αστέρι με τα μάτια κλειστά και έτσι η προσωρινότητα του ύπνου μετατρέπεται σε αιωνιότητα θανάτου, ενώ διατυπώνεται η αντίληψη ότι οι ψυχές ανεβαίνουν στον ουρανό και γίνονται αστέρια.

Ε. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.

Τα βιβλία που παρουσιάστηκαν στη μελέτη αυτή παρουσιάζουν ομοιότητες αλλά και διαφορές ως προς τη δομή της πλοκής, το ύφος της γραφής και την εικονογράφηση. Οι περισσότεροι συγγραφείς επιλέγουν να δώσουν έμφαση σε συγκεκριμένες πλευρές του θανάτου και να μην τονίσουν άλλες. Έτσι σχεδόν όλοι παρουσιάζουν το θάνατο του παππού ως σύντομο και ανώδυνο, αποφεύγουν να εκθέσουν συγκεκριμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις για τη μετά θάνατο ζωή και υπογραμμίζουν τη σημασία των παππούδων ως μεταδοτών της γνώσης και της παράδοσης, ενώ επισημαίνουν την «υποχρέωση» των παιδιών να τους θυμούνται. Ανεξάρτητα πάντως από τις διαφορές τους, τα βιβλία αυτά κάνουν περισσότερα από το να παρουσιάζουν στα παιδιά μία εικόνα του θανάτου και τρόπους να τον αντιμετωπίσουν. Όλα εμπεριέχουν ως κεντρικό τους άξονα την ιδέα ότι ο θάνατος αποτελεί ένα φυσιολογικό μέρος του κύκλου της ζωής, ενώ τα παιδιά μπορούν και πρέπει να συνεχίσουν τη ζωή τους μετά το θάνατο κάποιου προσώπου πολύ σημαντικού γι'αυτά. Επομένως, συνιστούν το προσφορότερο μέσο για την προσέγγιση της έννοιας του θανάτου από τα παιδιά και τη διερεύνηση των συναισθημάτων που τους προκαλεί, με έναν τρόπο αναπτυξιακά και συναισθηματικά κατάλληλο.

Τελικά, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως τα παιδικά βιβλία καταφέρνουν να περιγράψουν τον θάνατο, χρησιμοποιώντας τέτοιες λέξεις και χρώματα, ώστε ουσιαστικά να υμνούν τη ζωή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Aradine, C. (1976). "Books for children about death", *Pediatrics* 57(3), pp. 372-378.
2. Bacque, Marie – Frederique (2004). Πένθος και υγεία. Άλλοτε και Σήμερα (μτφρ. Χ. Κουτρομπά), Αθήνα, Θυμάρι.
3. Corr, C. A., & Corr, D. M. (Eds.). (1996). *Handbook of Childhood Death and Bereavement*.
4. Γιαννικοπούλου, Αγγελική (2005). Όταν ο θάνατος γίνεται λέξεις και χρώματα στα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία, *Σύγχρονο Νηπιαγωγείο*, τ. 48: 76-81.
5. Herbert, Martin (2004). Τα παιδιά μπροστά στο πένθος και την απώλεια (μτφρ. Κ. Αγγελή – Γ. Ευσταθίου), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
6. Johnson, J. (2003). "Historical perspectives and comments on the current status of death related literature for children", *Omega* 48(4), pp. 293-305.
7. Καρπόζηλου Μάρθα (1994). Το παιδί στη χώρα των βιβλίων, Αθήνα, Καστανιώτης.
8. Kubler-Ross, Elisabeth (1985). *On children and death*, New York, Macmillan Publishing Company.
9. Lamers, E. (1995). "Children, death and fairy tales", *Omega* 3(2), pp.151-167.
10. Moebius, W. (1986). "Introduction to picturebooks codes", *Word and Image*, 2(2), pp. 141-151.
11. Μπόλμπυ, Τζών (1995). Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών (μτφρ. Π. Στρατή), Αθήνα, Καστανιώτης.
12. Nodelman, Perry (1988). *Words about pictures*, Athens, University of Georgia Press.
13. Sadler, D. (1991). "Grandpa died last night: children's books about the death of grandparents", *Children's Literature Association Quarterly* 16, pp. 246-250.
14. Seibert, D. (1993). "Death themes in literature for children ages 3-8", *Journal of School Health*.
15. Seibert, D., Drolet, C. J., & Fetro, V. J. (2003). *Helping children live with death and loss*, Carbondale Southern Illinois University Press. Retrieved June 2007 from <http://www.netlibrary.com>.
16. Ward, Barbara (1996). *Good grief: Exploring feelings, loss and death with under elevens. A holistic approach*, London and Philadelphia, Jessica Kinley Publishers.
17. Walker, M.E. (1986). "When children die: Death in current children's literature and its use in a library", *Bulletin Medical Library Association* 74(1), pp.16-18.
18. Willis, C. (2002). "The grieving process in children: strategies for understanding, educating and reconciling children's perceptions of death", *Early childhood Education Journal*, 29(4), pp.221-226.
19. Worden, William J. (1996). *When a parent dies*, New York, The Guilford Press.